

APIE GAMTOS PRASMIŲ PAIEŠKAS MIŠKE, KINE, RELIGIJOJE

Kaip suvokiame mišką?.. Didėjant visuomenės sąmoningumui dėl natūralios gamtinės aplinkos išsaugojimo, šis klausimas svarstytas seminare, kurį pernai vasarą organizavo *Prigimtinės kultūros institutas*. Atkreiptas dėmesys į sferas, kurios atrodo labiausiai svetimos šiuolaikinei visuomenei, tačiau sykiu gyvybiškai reikalingos. Daugiausia iš etnologinės perspektyvos siūlyta žvelgti į mišką kaip į vietą, susijusią su praktine ir transcendentine patirtimi. Moderni visuomenė į mišką ar bet kokią kitą natūralų kraštovaizdį (upę, pievą, kalnus) žvelgia visai kitaip, negu buvo įprasta kadaise. Modernus žvilgsnis tyrinėja gamtą pirmiausia kaip mokslinio pažinimo objektą, visi to mokomės mokykloje, o TV laidos, dokumentiniai filmai gamtos temomis, kelionės padeda šių žinių nepamiršti. Be to, „laukinė“ gamta suvokiama kaip grožio šaltinis. Šiuos du gamtos suvokimo būdus gal tik pastaraisiais metais pradėta sieti tarpusavyje („Pelkių mokykla“, įvairūs eksperimentai su grybais ir pan.). Tačiau iš principo tai nesprendžia problemos, nes tiek moksliniam, tiek estetiniam santykiui su gamta būdinga distancija – grožimasi gamtovaizdžiais, regint juos ekrane, žvelgiant į peizažus pro langą ar iš apžvalgos bokšto...

Toks dvilypis supratimas susijęs su pačia kraštovaizdžio sąvoka. Reikšminga, kartu simbolinė asmenybė, padėjusi įtvirtinti modernią *landšafto*

sampratą, – prūsų geografą, keliautoją Alexandris von Humboldtas. Aprašęs informaciją, sukaupę kelionėse po abu Amerikos žemynus, jis padėjo geografijos mokslo pamatus. Svarbiausiame savo 5 tomų veikale „Visata“ pateikė žinių apie pasaulį visumą. Pirmame tome (1845) pasaulis aprašytas kaip fizinis objektas, antrasis tomas (1847) skirtas gamtos vaizdavimui literatūroje ir dailėje. Humboldto veikalas praktiškai ir simboliškai įtvirtino procesą, prasidėjusį su Apšvieta, kai turtingas gamtos pasaulis „suspaudžiamas“ į dvi apibrėžtas sritis – tai mokslinis pažinimas ir estetika.

Apšvieta dažniausiai siejama su žmogaus išsilavinimu ir progresu, tačiau lygiagrečiai ji atspindi ir tradicinio pasaulėvaizdžio krizę. Kraštovaizdis kaip reiškinys – mūsų suvokiamas gamtos vaizdas ir mokslinės informacijos šaltinis – yra šios didžiulės transformacijos, intensyviausiai vykusios XVIII–XIX amžiais, rezultatas. Žvelgti į gamtą per kraštovaizdžio prizmę žmonėms nėra įgimta, tačiau tapo jau nebeatsiejama mūsų suvokimo dalimi.¹ Kas pasikeitė, kad į upę, pievą, mišką mes žvelgiame visai kitaip, negu žmonės, gyvenę prieš įsitvirtinant moksliniam ir estetiniam gamtos suvokimui?

Prancūzų geografą ir filosofą Augustiną Berque'ą išnagrinėjo paradoksą, kylantį, kai lyginame archajinį ir modernų santykį su natūralia aplinka.

Žmogaus ryšį su gamta iki tol, kol nesuvokėme jos kaip „kraštovaizdžio“, Berque'as vadina „kraštovaizdiniu mąstymu“ (pranc. *pensée paysagère*). Senaisiais laikais nebūta aiškios ribos tarp žmogaus vidinio pasaulio ir išorinės aplinkos – gamtos patyrimas tiesiogiai siejosi su mąstymu ir jausmais. Paradoksaliai, bet gražiausi, dabar labiausiai vertinami kraštovaizdžiai atsirado, kai apie juos nebuvo mąstoma kaip apie kraštovaizdžius – gamta reiškė vidinės pasaulėjautos tęsinį arba pradžią. Toks pirmapradis santykis, būdingas atokioms autochtonų kultūroms, išryškėja ir tiriant senąją lietuvių pasaulėjautą. Etnologė Bronė Stundžienė išvelgė ryškią skirtį tarp tradicinio žemdirbių pasaulėvaizdžio ir šiuolaikinės kraštovaizdžio sampratos. Švenčionių apylinkėse tarp ežerų, miškų ir kalvų gyvenantys kaimo žmonės tarsi neturi estetiškos pajautos, nevertina juos supančios gamtos grožio – jei paklausime vietinių, koks jų požiūris į natūralią aplinką, niekas neišreikš „beveik jokio susižavėjimo, jokių laukiamų emocijų dėl gyvenamosios aplinkos išskirtinumo“.² Kai pradedame gamtą laikyti estetinio pasigėrėjimo šaltiniu, vadinasi, nuo jos esame jau atsiskyrę, žvelgiame į ją tarsi per stiklą arba ekraną.

Kaimiečių pasaulėjauta dar išlaikiusi atšvaitus to santykio su gamta, koks buvo būdingas pirmiesiems žmonėms, prieš kelis tūkstančius metų pradėjusiems sėsliai gyventi Lietuvos teritorijoje. Jau statant pirmuosius namus, kartu su architektūra atsirado miglota, labai tolima „išsilaisvinimo“ iš gamtos gniaužtų perspektyva. Rekonstruojant dar tik pusiau sėslių gyventojų trobas, aiškėja unikalūs ryšys, siejęs žmones su jų aplinka. Mezolito laikais rėsdami nedidelius, iš dalies įkastus į žemę, iš dalies sukonstruotus iš medinių stulpų statinius, žmonės slėpinimą, neaprepiamą, pavojingą gamtos pasaulį paverė saugiais, šiltais ir jaukiais namais.³ Nuo šio simbolinio momento architektūra tapo svarbiausia tarpininke tarp žmogaus ir gamtos. Tarpininkavimas neišvengiamai reiškia įtampą – per visus 10 tūkstantmečių architektūrai tenka balansuoti tarp pavojų ir saugumo, tarp šalčio ir šilumos, tarp lauko

Ksaveras DANAUSKAS. Dievo Motina su Kūdikiu. XIX a. Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus. Lv 2203

ir vidaus. Galbūt pernelyg drąsu teigti, tačiau Vakarų civilizacija, atrodo, siekia, kad šios įtampos neb liktų ir žmonės galutinai atsiskirtų nuo gamtos.

Pastatų transformacija į išmaniųjų technologijų valdomas autonomines sistemas arba gundanti perspektyva apsigyventi Mėnulio urvuose minėtą atsiskyrimą paverčia siekiamybe. Autonomiškai gyvenančiam žmogui gamta nebereikalinga. Iš kur tuomet atsiranda poreikis saugoti miškus, net pavienius medžius miestuose? Gamta, kurios vaikai esame, išlieka būtinas, nors neišreikštas poreikis, tačiau kaip

„Čiulbanti siela“. 2023. Režisierius Deimantas NARKEVIČIUS, operatorius Eitvydas Doškus. Filmo kadras

į ją sugrįžti, nebeišmanome. Geriau suprasti, ką praradome, padėtų tarpdiscipliniški praeities tyrimai, jautrus žvilgsnis į kadaise gyvenusius žmones. Tiek mokslinis, tiek estetiškas santykis su gamta, nors gali būti nepaprastai gilus, turtingas, vis dėlto yra tik dalis to, kaip derėtų suvokti natūralią aplinką. Pažintinės laidos, saulėlydžio arba supermėnulio stebėjimas sužadina emocijas, tačiau nepasotinama nuostabos būseną negali niekur nuvesti, nes vis tiek liekame šiaipus ekrano, žiūronų ar kambario lango. Nei mokslinė, nei estetinė samprata nepadedą priartėti prie gamtos, tą įrodė pastarųjų dviejų šimtmečių istorija – suvokiant gamtą kaip kraštovaizdį, vis sunkiau sekasi užtikrinti darnų sambūvį su natūralia aplinka. Atnaujinti glaudžius ryšius su gamta, patenkinti tą gilų, bet neišpildytą poreikį, galėtume atsisakę modernaus individo arogancijos arba puikybės.⁴

Apmąstyti tai, kas prarasta, kviečia ir naujausias režisieriaus Deimanto Narkevičiaus (operatorius Eitvydas Doškus) filmas „Čiulbanti siela“ (2023). Jame rekonstruotas užkalbėjimų, burtų, magiškosios realybės sluoksnis, atokiame Dzūkijos kaime iki XIX a. pabaigos išsilaikiusi pagoniška pasaulėjauta. Pasakojama apie žemdirbių gyvenimą gam-

tos apsuptyje ir grįžimą į jos glėbį po mirties. Gamtos garsai, pojūčiai, vaizdiniai vertinami ne pagal grožį, bet išreiškia prasmių gelmę. Čiulbantis paukštis, besiraitantis šliužas, žaliuojantis medis, tekanti upė – viskas turi prasmę, išreiškia ją ir dalyvauja žmonių gyvenime. „Čiulbanti siela“ – tai psichodelinė pasaka, taip

filmo žanrą apibrėžia kūrėjai, nuostabiai manipuliuodami autentiška tautosakos medžiaga. Ribų tarp realybės ir magijos ištrynimasis leidžia nusikelti į laikus, kai gamta dar nebuvo laikoma kraštovaizdžiu. Skirtingas gamtos sampratas filme atspindi dvi personažų grupės – laiką paupiuose, pievose, soduose leidžiantys valstiečiai ir dvarininkas, namuose tyrinėjantis stereoskopinę fotografiją. Filmą, išpūdingai perteikęs beskylantį žmonių santykį su gamta, vis dėlto yra manipuliacija, nes iš jo sąmoningai ar nesąmoningai išstumtas kertinis dėmuo. Sunku įsivaizduoti, kad Dzūkijos kaimiečiai XIX a. pabaigoje į esmines egzistencines problemas būtų žvelgę atsietai nuo krikščionybės. Veikiau priešingai – ligos (pagrindinė siužetinė filmo linija) ir mirties akivaizdoje žmogui galėjo suteikti vilties ir prasmės vienintelis Kristus. Tačiau taip teigti lyg ir nepatogu, neautentiška, tarsi čiulbanti lietuvio siela turėtų būti pagoniška, apvalyta nuo primestų religinių koncepcijų. Iš kur kyla tokie filmo suponuojami teiginiai, ar jie neprimena sovietinio istorijos filtro?..

Kultūros istorikė Nerija Putinaitė studijoje, skirtoje ateizavimo politikai, teigia, kad sovietų pro-

paganda buvo nukreipta ne tiek į religiją arba religingumą, kiek konkrečiai į Katalikų bažnyčią. Lygindama skirtingus sovietmečio etapus, autorė pabrėžia, kad iš pradžių „pagonybė buvo pasitelkiama kaip tema, atskleidžianti krikščioniškąją blogį naikinant lietuvių senąją kultūrą, „gamtos kultu pagrįstą pasaulėvaizdį“. Dabar į pagoniškumą imama žvelgti ir kaip į rekonstruotiną ar bent naujai atrastiną lietuviškojo dvasingumo praktiką“.⁵

Krikščionybę atmetęs lietuviškasis dvasingumas akcentuojamas ir Narkevičiaus filme. Garso takelyje skamba autentiška liaudies daina, girdime žodį „bažnyčia“, gana svetimą magiškiems laukų, medžių, upės peizažams. Tarp eilučių galima perskaityti: „mano bažnyčia – tai miškas.“

Ikikrikščioniškoji pasaulėjauta išiskiria ypatingu konkrečios vietos sureikšminimu. Pati vieta gali būti šventa, kaip hierofanija dažniausiai veikia medis, akmuo, šaltinis. Tačiau vidinė pagonybės rudimentų logika neturi sistemos.⁶ Išlikusios baltų religijos apraiškos XIX a. pabaigoje jau nebeapėmė to turinio, koks jis turėjęs būti ikikrikščioniškais laikais. Jos padėjo susieti krikščionybę su kaimo žmonių pasaulėjauta. Tokio pasiskirstymo tarp formos ir turinio pavyzdys *par excellence* yra Švč. Mergelės Marijos apsišventinimo ir kitų stebuklų vietos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse.

Vienas iš stebuklų, dabar Lietuvoje gal mažiau žinomas, įvyko 1683 m. rugsėjį šalia Lešnos kaimo (dabar Lenkija), netoli Bresto. Devynmetis Aleksandras ir dešimtmetis Mironas (vienas iš katalikų, kitas – iš unitų šeimos) pievoje, vadintoje Kryžiuočių apkasais, ganė veršelius. Ieškodami vieno nuklydu-

Balys BURACHAS. Kopyltėlė Kegriuose. 1931. Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus. Ng 18822

sio, piemenukai aukštai, tarp laukinės kriaušės šakų pamatė keistą šviečiantį objektą. Tai buvo akmeninė plokštelė, kurioje pavaizduota Švč. Mergelė Marija su Kūdikiu. Iš kaimo atskubėję suaugusieji po keleto nesėkmingų bandymų iškėlė atvaizdą iš medžio. Tada plokštelė nustojo šviesti, bet nunešta į artimiausią dvarą „prakaitavo“, „verkė“ ir nesiliovė tol, kol buvo

grąžinta į savo „radybų“ vietą. Vėliau sudarytos kelios komisijos šiam įvykiui ištirti, kalbėtasi su liudytojais, po 16 metų vėl apklaustas Mironas. Galiausiai 1700 m. Lucko vyskupas paskelbė objektą stebuklingai atsiradusiu – jį ir dabar galima pamatyti Palenkės Lešnos bažnyčioje, pastatytoje greta stebuklo vietos.⁷ Kriaušės simbolika reikšminga slavų tradicijai, nors neabejojama, kad ir lietuvių senoji pasaulėjauta šiam vaismedžiui priskirdavo religinę prasmę.⁸

Panašūs Lešnos ir Žirovicų stebuklai yra susiję su kriaušėmis, o Aukštaitijoje šventu medžiu dažniausiai laikyta pušis (kartu su ąžuolu), ant jos kabintos koplytėlės Švč. Mergelei.⁹ Seniausias Marijos apsišviškimas etninėse lietuvių žemėse, kaip teigiama, įvykęs XV amžiuje Šimonyse, kai trys vaikai, Bernardas, Margarita ir Jurgis pušyje išvydo Dievo Motiną. Išblėsus pamaldumui, po poros šimtmečių, 1670 m. rugpjūtį, Marija vėl pasirodė girios sargui Jonui Šimoniui – atsisėdusi ant kelmo, verkdamą prašė atstatyti kadaise ten buvusią koplyčią.¹⁰ Šie išskirtiniai įvykiai rodo, kaip tradicinės pasaulėjautos lietuviams medis per Marijos asmenį kreipia Kristaus link. LDK laikais Švč. Mergelė Marija pušyje pasirodė ir kitur Aukštaitijoje – Pušalote, o jos atvaizdas tarp pušų apsišviškė Agluonoje (dabar Latvija).

Stebuklingi Marijos apsišviškimai Barūnuose, Budslave, Gelvonuose, Skudutiškyje, Šiluvoje, Ugionyse, Žirovicuose siejami su kitomis hierofanijomis – akmenimis ir šaltiniais. Krikščionybę priešpriešinti giliaprasmiui gamtos pažinimui nėra pagrindo. Dar daugiau – tradicinė gamtinė lietuvių pajauta iš tikrųjų tenkina giliaprasmius poreikius, vesdama į susitikimą su Dievu. Manymas, kad krikščionių Dievas negali būti giluminės tapatybės dalis, nes yra atneštas, taigi svetimas, iš esmės klaidina. Dievas negali būti svetimas, nes gamtos pasaulį sukūrė Jis. Reabilituojant krikščioniškąją gamtos pajautą kaip prigimties dalį, pamatinė yra kūrinių. Gamta – jos Kūrėjo atspindys, todėl ji yra ir vienas iš būdų Jį pažinti.¹¹ Daugybė įvairių epochų šventųjų kvietė gamtoje įžvelgti dieviškumo atspindį. Panašiu metu, kai Šimonyse ir Palenkės Lešnoje apsišviškė Švč. Mergelė Marija, vo-

kiečių baroko poetas mistikas Angelas Silezietis rašė: „*Kūrinija – knyga: kas ją skaityt mokės, Kūrėją visuose jos puslapiuos regės*.“¹²

Mišką suvokiant kaip bioįvairovės šaltinį ar kaip estetinę kraštovaizdžio vertybę, ignoruojamas giluminis gamtinės pajautos poreikis. Patenkinti jį galime, sekdami kaimiškosios tradicijos paliktomis užuominomis, kad gamta yra vartai į transcendentinę realybę. Kartu nereikėtų pamiršti, kad liaudies pajauta kreipia į krikščioniškojo tikėjimo šaltinį. Per pagoniškas hierofanijas Marija apreiškimais prabyla į paprastus žmones, lietuvius ar gudus, dažniausiai valstiečius, kviesdama juos savo Sūnaus pusėn. Nereikia būti praktikuojančiu kataliku, kad sugebėtum vertinti ir branginti šią mitologinę transcendentinę patirtį, atveriančią liaudies kultūros klotį, kuris kelis šimtus metų buvo neatsiejama lietuvių tapatybės dalis. ■

¹ Viik, Tõnu. 2011. Human spatiality: A cultural phenomenology of landscapes and places. *Problemos*, 79, 103–114, p. 107–108.

² Stundžienė, Bronė. 2011. Empatiškoji kultūrinio kraštovaizdžio versija: folklorinis aspektas. *Tautosakos darbai*, 42, 14–41, p. 20.

³ Biliūnas, Kostas. 2021, gegužės 7 d. Pirmoji architektūra: pusiau žeminių mezolito namų fenomenologija. *Šiaurės Atėnai*, 12–13.

⁴ Harries, Karsten. 1982. Building and the terror of time. *Perspecta*, 19, 59–69.

⁵ Putnaitė, Nerija. 2015. Nugenėta pušis: Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas Tarybų Lietuvoje. *Lietuvių katalikų mokslo akademija*, p. 334.

⁶ Beresnevičius, Gintaras. 2019. Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija (3-ioji atnauj. laida). *Tyto alba*, p. 56. (orig. leidimas 2004)

⁷ Karwacki, Roman. 2009. Sanktuarium maryjne w Leśnej Podlaskiej. *Historia i teraźniejszość. Salvatoris Mater*, 41(1), 206–235, p. 209–216.

⁸ Stundžienė, Bronė. 1996. The depiction of trees in Lithuanian folk songs. *Journal of the Baltic Institute of Folklore*, 1, 5–64.

⁹ Zabulytė, Jolanta. 2014. Pušis tradicinėje lietuvių kultūroje. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, 2 (1), 34–48.

¹⁰ Skrinškas, Robertas Gedvydas. 1999. Piligrimo vadovas po stebuklingas Marijos vietas. *Judex*, p. 36–40.

¹¹ Portoghesi, Paolo. 2014. Il sorriso di tenerezza: letture sulla custodia del creato. *Libreria Editrice Vaticana*, p. 275.

¹² Silesius, Angelus. 2017, balandžio 7 d. Iš „Cherubiniškojo piligrimo“. Vertė Linas Rybelis. *Šiaurės Atėnai*, 9. (orig. leidimas 1674).